

PAPER DETAILS

TITLE: EHL-I SÜNNET VE MU'TEZİLE'YE GÖRE KESB NAZARİYESİ

AUTHORS: Ekrem UYSAL

PAGES: 39-51

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/496001>

EHL-İ SÜNNET VE MU'TEZİLE'YE GÖRE KESB NAZARİYESİ

Ekrem UYSAL

Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Dr. Öğr. Üyesi, ekrem.uyisal@batman.edu.tr

Geliş Tarihi/Received:

19.04.2018

Kabul Tarihi/Accepted:

11.06.2018

e-Yayın/e-Printed:

27.06.2018

ÖZ

Kelam ilminde önemli bir yere sahip olan Kesb Teorisi İmam Eş'arî'nin kelama dâhil ettiği ve ilk günden bu güne kadar net olarak neyi ortaya koyduğu hakkında son noktanın konulamadığı bir nazariyedir. Zaman içerisinde birçok kelam âlimi bu konuyu ele alıp değerlendirmiştir.

Halku Ef'âl-i İbâd çatısı altında ele alınan kesb teorisinde asıl tarafları Cebriyye, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet meydana getirmektedir. İnsanın ihtiyarî fiillerinde her bir grup farklı yaklaşımlar ortaya koysa da ızdırarî fiiller alanında aralarında herhangi bir problem görünmemektedir. Zira insanlar kendi iradeleriyle ortaya koydukları ihtiyarî fiillerinden sorumlu tutulmaktadır. İşte bu noktada ihtiyarî fiillerin insan tarafından mı yoksa Allah tarafından mı yaratıldığı sorusu büyük önem arz etmektedir. Bir taraftan insanın bütün fiillerinde mecbur olduğunu, fiillerin kendisine mecazen nispet edildiğini, gerçekte bunları işlemeye mecbur olduğunu ve bu fiillerin hakiki olarak Allah'a izafe edildiğini söyleyen Cebriyye; diğer taraftan insanın iyilik ve kötülükten, sevap ve ikabtan mesul tutulduğuna göre fiillerinde tamamen hür olması, fiillerin insanın tasarrufunda bulunması gerektiğini ve insanın bu fiillerin hakiki faili ve yaratıcısı olmasının vacip olduğunu aksi takdirde insanın ortaya koyduğu fiillerinden dolayı her hangi bir sorumluluğunun olmayacağını iddia eden Mu'tezile; bir başka tarafta ise Cebriyye ve Mu'tezile arasında, ifrat ve tefritten uzak duran Ehl-i Sünnet (Eş'arî-Mâturîdî) fırkası bulunmaktadır ki bunlara göre ise insan Allah'ın kendisinde var ettiği hâdis kudreti kullanarak fiillerini kesbetmekte ve yaptıklarından sorumlu tutulmakta ancak hem fiilleri hem de insandaki bu kudreti yaratanın Allah olduğu kabul edilmektedir. Kısacası insan ihtiyar sahibi bir kâsib olurken Allah da icâd ve ihtirâ'da bulunan hâlık olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kesb, Ef'âlul-İbâd, Mu'tezile, Eş'arî, Mâturîdî

AHL-I SUNNAH AND MU'TAZİLA OF KESB THEORY

ABSTRACT

Kesb Theory, which both has a great importance in Kalam science and Imam Al-Ash'ari included in Kalam, is a hypothesis that has not been yet able to be decided precisely what it puts forth. From time to time, many Kalam scholars have dealt with and commentated on this subject.

In Kesb Theory, which was dealt with in point of Halku Ef'âl-i İbâd, main sides are consisted of Jabriyya, Mu'tazila and Ahl-i Sunnah. Though every single group puts different approaches in terms of one's discretionary actions, there seems no problem in the area of indispensable actions. That is because people are held responsible for their discretionary actions which they perform on their own volition. At this very point, it carries weight with whether discretionary actions are created by human or Allah. On the one hand is, Jabriyya, that tells one is compelled with his all actions, and actions are respected figuratively, and

is an autonomous winner, God is an inevitable Creator.

Key Words: Kesb, Ef-alu'l-Ibad/human act, Mu'tazilite, Ash'aris, al-Maturidi.

GİRİŞ:

Rızık talep etmek, kazanmak, gerçekleştirmek, yapmak, elde etmek, toplamak¹ gibi anlamlara gelen kesb; “hâdis bir kudretle muktesibten meydana gelen şey”², “fiille birlikte olan bir kudretle tasarrufta bulunmak”³, “insanın mal kazanmak gibi kendisini mutlu kılan ve ona fayda sağlayan bir şeyi istemesi”⁴, “faydanın kazanıldığı, zararın ise def edildiği fiil”⁵, “ihtiyari fiillerin meydana gelişinde kulun etkisi”⁶ gibi değişik şekillerde tanımlanmıştır.

Bir şeyin muktesibden muhdes bir kuvvet ile ortaya çıkmasına “kesb” denildiği gibi kesbedilen şeyin iyi veya kötü, güzel veya çirkin kabul edilmesinin de Allah’ın emir ve yasaklarına göre olduğu kabul edilmiştir.⁷ Kelam ilminde “kesb” denilince akla ilk gelenlerden bir tanesi İmam Eş’arı (ö. 324/936) ve onun “Kesb teorisi”dir. Çünkü bu düşüncüyü sistematize edip teorik olarak kelam ilmine dâhil eden kendisi olmuştur.⁸ Onun kesb teorisi genel olarak “Allah’ın olmasını istediği şey olur, istemediği şey de olmaz” prensibine dayanır.⁹ Çünkü ona göre Allah’ın aslah olanı kulları için yaratması kendisine vacip değildir.¹⁰

1. İnsandaki Kesb’in Varlığı ve Bunun Delilleri

Genel olarak Ehl-i Sünnet insanda bir ihtiyârın bulunduğunu söyleyerek cebr düşüncesini reddetmiştir. İnsanın fiillerini ele alırken aralarında bazı farklı değerlendirmeler olsa da kesb nazariyesini geliştiren Ehl-i Sünnet bu düşüncesini çeşitli delillerle desteklemiştir. Bunlardan bazıları şunlardır:

a- Kesb konusunda “Allah’ın her şeyin yaratıcısı olduğuna”¹¹ dair birçok ayet mevcuttur. Bununla birlikte insanın Allah’a itaatle emrolunduğu ve itaatten dolayı sevap kazanacağı; kötülüklerden ise uzak durmakla mükellef olduğu ve yasaklanan şeyleri işlemekten dolayı da cezayı hak edeceği şeklinde genel bir kanaat hakimdir.

b- Haklarında emir, nehiy, vaad ve vâid olan fiilleri Allah, insanlara nispet etmiş ve o fiilleri işlemede onların ihtiyâr sahibi olduklarını beyan etmiştir. Mesela “Dilediğinizi yapın, muhakkak ki o

¹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim, *Lisanu'l-Arab*, (thk.: Heyet), Daru'l-Mearif, I-XVIII, Kahire 1986, I, s. 840.

² Eş’arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *Kitâbu Makâlât-il-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, tas.: Helmut Ritter, Daru'n-Neşr, Wiesbaden, 1980, s.169.

³ Bakillânî, Kadı Ebubekir, *Kitabu't-Temhîd*, Beyrut, 1957, s. 306.

⁴ Ragıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, (Thk.: Muhammed Halil), Daru'l-Ma'rife, Beyrut 2005/1426, 433.

⁵ Cürçânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed, *Kitabu't-Ta'rifât*, (nşr.: Muhammed Abdurrahman el-Maraşî), Beyrut 1416/1995, s. 192.

⁶ Topaloğlu, Bekir – Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yay., İstanbul 2013, s. 184

⁷ Eş’arî, *Kitabu'l-Luma' fî'r-Reddî ala Ehli'z-Zeyğ ve'l-Bid'a*, Beyrut, 1953, s. 45; a.mlf., *Makâlât*, 169; İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-İsfahânî; *Mücerredü Makâlâtî's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, (nşr.: Daniel Gimaret), Beyrut 1987, s. 92.

⁸ M. Sait Yazıcıoğlu, *Maturidi ve Nesefî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Ankara 1988, 55. Ancak kesb teorisini ilk olarak ortaya atanın Dırar b. Amr (ö. 200/815) olduğu iddia edilmiştir. Ona göre insanın kendisinde doğuştan gelen bir kudreti vardır ve bu kudretle fiillerini kesbeder. Bundan dolayı fiillerinin yaratıcısı kendisidir. Bir başka alim ise Neccar olup kendisinden sonra gelen Eş'arî'yi etkilediği söylenir. Neccar'a göre Tanrı insandaki kesb kudretini yarattığı anda fiili de var eder. Haliyle her ikisini de yaratan Tanrı'dır. Ancak Frank'a göre Eş'arî, Tanrı'nın her şeye kadir oluşu ile insan sorumluluğu arasındaki çelişkiyi açık bir şekilde çözen bir düşünce sistemi geliştirmiştir. Bkz. Binyamin Abrahamov, *“Kitabu'l-Luma'a Göre Eş'arî'nin Kesb Teorisinin Yeniden İncelenmesi”*, (Çev.: Hayrettin Nebi Güdekli), MÜİFD, XL, İstanbul 2011, ss., 187-200. Kesb teorisi her ne kadar Eş'arî kelimünün bariz özelliklerinden biri olsa da bu konu Dırar b. Amr ile Mu'tezile arasındaki ayrılık noktalarından birisidir. Kesb kavramı teknik olarak Ebu Hanife'nin (ö. 150/767) *“Fıkhu'l-Ekber”* adlı eserinde de yer almaktadır. Buna göre bu terimi ilk kullananın Ebu Hanife olduğunu iddia edenler de vardır. İmam Eş'arî ve Bakillânî (ö. 403/1012), Kur'an'dan hareketle ve Ebu Hanife'yi takiben kesb sözcüğünü benimsemişlerdir. Watt'a göre bu şekilde “irade-i cüz'iyeye” çalışmasında eski okulun aşırı kaderciliği ile Rasyonalistlerin aşırı hürriyetçiliği arasında orta bir yol ortaya konulmuştur. Bkz. Hüseyin Aydın, *Ebu'l-Hasen el-Eş'arî'de Nazar ve İstidlal*, Fecr yay., Ankara 2012, s. 306

⁹ Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail, *el-İbane an Usuli'd-Diyane*, (thk.: Abbas Sabhağ), Daru'n-Nefais, Beyrut, 1994, s. 44; Bağdadî, Ebu

yaptıklarınızı hakkıyla görür.”¹², “Hayır işleyiniz ki, kurtuluşa eresiniz.”¹³, “Bütün bunlar onların yaptıklarına karşılık bir mükâfattır.”¹⁴, “O gün insanlar yaptıklarının karşılığını görmek için hesap yerinden bölük bölük dönerler. Kim zerre kadar bir iyilik yaparsa mükafatını kim de zerre kadar kötülük yaparsa onun cezasını görür.”¹⁵ gibi ayetlerde Yüce Allah, kullarına ‘fiili yapanlar’ (amil), yaptıkları işe de ‘fiil’ adını vermektedir. Yaratıcısı Allah olduğu için fiillerin Allah’a izâfe edilmesi fiillerin insanlara ait olmasını ortadan kaldırmaz. Çünkü fiilleri olduğu hal üzere yaratması itbâridir. Bu bakımdan fiillerin yaratılmasında Allah ile insanlar arasında ortaklık gerekmez. Zira fiillerin nisbet edilme cihetleri farklıdır.¹⁶

c- Allah kullarını bazı işlerde mükellef kılmıştır. Bazı şeylerin yapılmasını emir buyururken bazı şeylerden de onları men etmiştir. Mesela Yüce Allah, “Muhakkak Allah adaleti, iyilik yapmayı ve yakınlarla bakmayı emreder.”¹⁷ buyurmaktadır. Eğer insan için hakiki bir fiilin varlığı kabul edilmeksizin böyle bir şeyle emretme caiz olsaydı geçmişte olup bitmiş bir şeyle emretmek de caiz olurdu. Böyle olunca da bütün muhal ve imkansız olan şeylerle emretmenin cevazı ortaya çıkardı.¹⁸

d- Allah kendisine itaat edilmesi halinde sevap vaat etmiş, isyan edilmesi durumunda da ceza ile tehdit etmiştir. Eğer insan yaptıklarından sorumlu olmasaydı Yüce Allah’ın kendi kendine emir ve yasak koyması gerekirdi. Ama itaat eden de isyan eden de insanın kendisidir. Bu durumda sevap ve cezaya müstahak olan da kendisi olacaktır. Zira nehyettiği şeyi irtikap ederek günah işledikten sonra da kıyamet günü başkasını cezalandırmak, azap etmek, bununla birlikte kendisini hakim ve rahim ile isimlendirmek doğru olmazdı. Çünkü bütün bunlar hem akıl hem de şeriat tarafından kabul edilmemiştir.¹⁹

e- Eğer insanın fiilleri hakiki değil de mecazi olsaydı insanın hakiki olarak elemeleri ve lezzetleri idrak etmemesi, hakiki olarak bunların idrakinin Yüce Allah’a raci olması gerekirdi. Diğer yandan kendi fiillerini meydana getirmek için insanın ihtiyarı olmasaydı peygamber gönderme veya kitap indirmesinin bir hikmeti olmazdı. Böyle olunca da bütün bunlar Allah için abes olurdu.²⁰

f- Allah insanları yaratmış ve ona akıl nimetini ihsan etmiştir. Yaptıkları işlerde övgüye layık olanlar ile kınamaya müstahak olanların arasını ayırt edebilecek şekilde onları ilim ehli kılmıştır. Bunun yanında onların kötü olanlarını çirkin, iyi olanlarını da güzel olarak tavsif etmiştir. Buna göre her insanın yaptığı işlerde tamamen hür ve kendi tercihiyle fail ve kâsib olduğu ortaya çıkmış olur.²¹

g- Yüce Allah “Dilediğini yapan”²² olduğuna göre dilemediği bir şeyin vuku bulması mümkün değildir. Aksi durumda O’na gaflet veya acizlik isnad etmek gerekir ki bunun Allah için düşünülmesi muhaldir. Buradan hareketle Yüce Allah’ın mülkünde dilemediği bir şeyin meydana gelmesi nasıl muhal ise böyle bir şeyin başkası tarafından meydana getirilmesi de mümkün değildir.²³

h- Kesb ile ilgili delillerden birisi de “Herhangi bir şey için Allah’ın dilemesi dışında ‘ben onu yarın yapacağım’ deme”²⁴ ayetidir. Buna göre insanın fiilleri mutlak anlamda Allah’ın iradesine bağlıdır. Ayrıca insanlar kimi zaman çok arzu ettikleri şeyleri gerçekleştirmek istedikleri halde zıt durumlarla karşılaşmaktadırlar. Hiç kimse zorluklarla karşılaşmak istemez fakat hayatta zorluklarla karşılaşmayan kimse yoktur. İman da aslında zor ve yorucu olduğu halde mü’min kişi bunun kolay olmasını arzu etse dahi iman yine de zor olma vasfını devam ettirir. Bu da bize fiillerin insan tarafından değil Allah tarafından yaratıldığını göstermektedir.²⁵

2. Ehl-i Sünnete Göre Kesb Nazariyesi

Eş’arî ve Mâturîdîler’e göre insanın fiilleri Allah tarafından yaratılmış ve insan tarafından kesb edilmiştir. Onlar insanın müktesip olduğu konusunda ittifak etmiş oldukları halde, kesb’in anlaşılması ve açıklanması ile buna bağlı olarak insanların “halk-u ef’âl-i ibâd” konusundaki etki alanları hakkında ihtilâf etmişlerdir.

¹² el-Fussilet, 41/40.

¹³ el-Hacc, 22/77.

¹⁴ el-Vakia, 56/24.

¹⁵ ez-Zilzal, 99/7-9.

¹⁶ Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbu’t-Tevhîd*, (thk.: Fethullah Huleyf), Elif Ofset, İstanbul, 1979, s. 229.

¹⁷ en-Nahl, 16/90.

¹⁸ Mâturîdî, a.g.e., s. 226.

Ehl-i Sünnet’e göre, insanlar ihtiyârî fiillerinde tek başına etkin olmayıp Allah’ın yardımına muhtaçtırlar. İnsan, fiillerini meydana getirmek için kudretini o fiile yönelterek fiilini kesb etmektedir. Ancak ondaki hem kudreti hem de fiili yaratan Allah’tır. Yani insanın ihtiyârî fiillerini Allah yarattığı gibi fiilin meydana gelme sırasındaki hâdis kudreti insana veren de yine Allah’tır. İnsandaki ıztrârî fiiller ise aynen cansız varlıklarda meydana gelen fiiller gibi şuur ve ihtiyâra bağlı değildir. Öyleyse insanın fiilleri ile cansız varlıklarda meydana gelen fiiller arasında apaçık bir fark bulunmaktadır. Ehl-i Sünnet’e göre Allah, kulda meydana gelen fiili ve kulun o fiile olan kudretini yaratandır. İnsan ise bu fiilde dilediği gibi tasarruf ederek; onu hayır veya şer fiiline kanallı eder. Böylece sevap veya ikâbı kazanır. İşte burada insanın oynadığı role “kesb” denilmektedir. Yani, Ehl-i Sünnet, Allah’ın ameline halk, icâd ve ihtirâ; kulun ameline ise kesb adını vermektedir.²⁶ Buna göre insan ihtiyâr sahibi bir müktesib olmaktadır.²⁷

İnsan, herhangi bir fiili işlemeyi isteyerek kendini ona verirse Allah o anda insanda o fiil için gerekli olan kudreti yaratır. Kul da fiilini işler. Bu fiil Allah tarafından yaratılmış, insan tarafından ise kazanılmış olur. Yani fiil, işlenmesi anında Allah’ın insanda yarattığı hâdis kudretle insan tarafından kesb edilmiş olur.

Iztrârî ve ihtiyârî fiiller kesb bakımından farklı olsalar dahi Allah tarafından yaratılmaları açısından birbirine eşit olup aralarında herhangi bir fark yoktur. Yaratma yönüyle Allah’a, kesb yönüyle insana ait fiiller, Allah’a değil de insana nispet edilir. Her ne kadar Allah onu yaratsa ve irade etse bile Allah’a değil insana “oturan”, “kalkan”, “yazan” denilir. Zira Allah fiili yaratma yönünden irade ederken kul ise kesb yönünden irade eder. Buradaki her iki irade de müstakil olmakla birlikte bunların herhangi bir teâruz olmaksızın bir murâd üzerinde ictimâ etmesi caizdir.²⁸

2.1. Eş’arîler’e Göre Kesb Nazariyesi

Kesb konusunda ilk akla gelenlerden biri İmam Eş’arî’dir. Çünkü bu konuyu sistemli bir hale getirip teorik olarak İslam kelamına kazandıran kendisi olmuştur.²⁹ O’nun kesb nazariyesi genel olarak “Allah’ın olmasını dilediği şey olur, dilemediği şey olmaz” düşüncesine dayanmaktadır.³⁰ Bu durum insanın sorumluluğunun olmadığı, sevap veya ikâba müstahak olmasını reddettiği anlamına gelmeyip Allah’ın meşîetinin mutlak oluşunu ifâde etmektedir. Bundan dolayı Allah’ın iradesi ilmi gibi olup hiçbir şey O’nun iradesi dışında meydana gelmez. Yerde ve gökteki her şey O’nun ilmi dâhilindedir.³¹

Eş’arîler de, Mâturîdî ve Mu’tezile’nin yaptığı gibi fiilleri ıztrârî ve ihtiyârî olarak ikiye ayırmaktadırlar. Iztrârî fiiller, insanın ihtiyâr ve iradesi dışında meydana geldiği için onlar hakkında insanın müdahale imkanı yoktur. İhtiyârî olan fiiller ise Allah’ın kudretiyle yarattığı, insanın da onları iktisap ettiği fiillerdir. Yani insan herhangi bir şey yapmayı kastedince Allah hem fiili hem de bu fiile iktirân eden insanın kudretini yaratır. Buna göre fiili de, fiilin meydana gelişine iktirân eden insandaki kudreti de yaratan Allah’tır. Bu durumda fiili hakikaten yaratan Allah’tır. İnsanın kudreti ise Allah’ın yarattığı fiile iktirân etmekte ve bu iktirân da kesb olmaktadır.³²

Öyleyse kesb, kudretin makdûra taallukundan ibarettir. Burada söz konusu olan makdûr, mahlûk olmayıp itibârî bir şeyden ibarettir. İnsan kendisine verilen bu kudreti takati dahilinde olan bir işe sarf edip kullanmaktadır ki buna “kesb” denilmektedir. Diğer bir ifadeyle bir şeyin muktesibden muhdes bir kuvvet ile ortaya çıkması “kesb” olarak ifade edilmektedir.³³

Eş’arî’nin kesb nazariyesi kelam ilminde en karmaşık konular arasında olup onun konuyla ilgili kesb anlayışı muğlaklığını hala devam ettirmektedir.³⁴ O’na göre kesbetmenin manası bir şeyin muhdes bir kudretle vukû bulmasıdır. O şey, kudretiyle meydana getiren kimse için kesb olmaktadır.³⁵ İmam Eş’arî bunun dışında bir tanımı kendi eserlerinde tercih etmemiştir. Ona göre hakikatte kesb, muhdes ve kadîm bir kudretle gerçekleşmektedir. Ama kadîm bir kudretle Allah tarafından gerçekleştirilince “ihdas”, muhdes bir kudretle insan tarafından gerçekleştirilince “iktisab” olmaktadır. Yani bir makdur hâlık ile müktesibi olan iki kâdir arasında olabilir. Fakat bir ihdasın iki muhdis arasında olmasını caiz görmeyen Eş’arî aynı fiilin hakiki anlamda iki fâil arasında gerçekleşmesini de kabul etmemektedir.³⁶

²⁶ Şehristânî, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdülkerim, *Nihâyetü’l-İkdâm fi İlmi’l-Kelam*, yy, trsz, s.74,77.

²⁷ Taftâzânî, Sa’duddin Mesud b. Ömer Abdullah, *Şerhu’l-Akâidi’n-Nesefiye*, Salih Bilici Kitabevi, İstanbul, trsz, s. 239.

²⁸ Eş’arî, *el-Luma’*, s. 77,78.

²⁹ M. Sait Yazıcıoğlu, *Maturidi ve Nesefi’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, s. 55.

³⁰ Eş’arî, *el-İbane*, s. 44; Bağdadî, *Usulu’d-Din*, s. 122.

³¹ Eş’arî, *el-Luma’*, 24. Fıkra, s. 44, 47.

Bu durumda İmam Eş’arî’ye göre kesb, hâdis kudret ve hâdis irade ile fiil arasındaki normal bir iktirândan ibarettir.³⁷ Bu da fiilin ortaya çıkmasındaki dört merhaleden (kasd, hâdis kudret, fiil ile hâdis kudret arasındaki mukârenet, fiil) üçüncüsü olan hâdis kudretin veya hâdis iradenin fiile ilişkili olduğu merhaleye karşılık gelmektedir. Fiilin icâdındaki bu üçüncü aşama ise Allah’ın yaratmasına aittir. İnsanın bu üç aşamaya bir müdahalesi söz konusu değildir. Öyleyse gerçekte asıl yaratıcı Allah’tır. İnsanın kudretinin ise bu fiile iktirânından başka bir tesiri söz konusu değildir.³⁸

Eş’arî’ye göre, hâdis kudret ve hâdis iradenin var etmede bir tesiri yoktur. İnsan bir fiili irade eder ve kendini ona tevcih ederse meydana gelen fiil kendisindeki hâdis kudrete mukârin olarak vukû bulduğu için insan bunu kesb etmiş olur, ama yaratılışı Allah’a ait olur.

İmam Eş’arî insana has bir irade ve kudretin bulunduğunu bir taraftan kabûl ederken diğer taraftan bunu o kadar sınırlar ki bunun varlığından neredeyse söz etmek mümkün değildir. Çünkü ona göre insanın kudretinin makdûrunda hiçbir tesiri yoktur. Hatta o irade ve kudretin kendisi de bizzat yaratılmıştır. Bundan ötürü insanın fiillerine mahal olması dışında bir rolünden bahsetmek mümkün değildir.³⁹

Eş’arî’ye göre kulun iradesi kesb’den bir cüzdür. Çünkü iradenin taalluku Allah’ın kulda fiile mukârin bir kudreti yaratması için sebep olmaktadır. Zira insan, fiili irade edip kendini ona yönelttiği zaman Allah’ın iradesi fiile yaratma olarak taalluk etmekte ve insana hâdis kudreti vermektedir. Bu hâdis kudretle fiil insanın kesbi olarak tamamlanmaktadır. Böylece, Allah’ın kudreti fiilin yaratılması; insanın kudreti ise fiilin kesbi için gerekli olmaktadır. Bu durum da Eş’arî mezhebinde insanın hâdis kudretinin tesiri olmasa bile fiilin insandan sudûrunun tamamlanması için mutlaka bulunması gereken bir şey olduğu manasına gelmektedir.⁴⁰

Eş’arî’ye göre insanın, fiillerinde onları kesb etmesinden başka bir etkisi yoktur. Çünkü kulların bütün fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır. Yani hakiki fâil sadece Allah’tır. İnsan ise Allah’ın ihsân ettiği fiilin müktesibi’dir. Çünkü eğer insan gerçekten hakiki olarak fâil olsaydı fiillerini istediği ve arzu ettiği doğrultuda gerçekleştirirdi. Durum böyle olmadığına göre, hakiki fâilin insanın kendisi dışında birinin olması gerekir ki o da Allah’tır.⁴¹

Eş’arî’ye göre insan bir fiili işlemeye yöneldikten sonra kendini tamamen o fiile verdiğinde Allah kendi kudreti ile o fiili yaratır. Böylece Allah’ın kudreti bir nevi kulun iradesine bağlanmış olur. Bununla birlikte Allah, insan için de bir kudret yaratır, insan o kudretle fiili iktisap eder. Bundan dolayı pek çok âlim ve araştırmacı Eş’arî’nin kesb nazariyesinin çözülmesi zor, çok karışık olduğu kanaatine varmışlardır. Öyle ki, çok karmaşık şeyler için “Eş’arî’nin kesbinden daha muğlâk” sözü bir darb-ı mesel olarak söylenir olmuştur. Bazen Eş’arî’nin görüşü “cebr-i mutavassıt” olarak da kabul edilmiştir. Bunun sebebi de şu şekilde izah edilmektedir: Eş’arî’ye göre insanın kudreti olsa da bu kudretin Allah’ın kudreti yanında hiçbir tesiri yoktur. Ona göre insanın fiilleri Allah tarafından yaratılmış olup bunların dayandığı bir irade vardır. Dolayısıyla insan fiillerinde ihtiyâr sahibi sayılır. İşte insanın ihtiyâr sahibi olması ve fiillerine de ihtiyârî fiiller denilebilmesi için bu fiillerin insanın irade ve ihtiyârına dayanması yeterli olmaktadır. Ancak bu irade ve ihtiyâr da Allah’ın yaratması ile meydana gelmektedir. Bu yüzden Eş’arî’ye göre insan fiillerinde ihtiyâr sahibi olduğu halde ihtiyârında mecburdur. Hem fiili hem de fiilinin iradesi Allah tarafından yaratıldığı için insanın fiil ve iradesinde mecbur olduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Ancak fiilinin ihtiyâra dayanması ve ihtiyârının da başka bir ihtiyâra dayanmaması fiillerinin ihtiyârî olarak vafedilmesine sebep olmuştur. Bu da Eş’arî’ye göre insanın fiillerinde muhtar olması demektir. İnsanın ihtiyârı elinde olmasa da fiilleri bu ihtiyâra dayanır. Fiillerin ihtiyâra dayanması “İhtiyârî fiiller” sözündeki nispeti doğrulamaktadır.⁴²

Eş’arî’ye göre insan, muhtâriyeti içinde muzdardır. Zira insanın, fiillerinde mutlak ve genel anlamda bir tesiri mevzu bahis değildir. Öyleyse Eş’arî’ye göre hâdis kudret fiili yaratmaz. Ona göre her şeyin yaratıcısı Allah ise de insan gerçekleştirdiği amellerinden sorumlu olmaktadır. Çünkü, insanın o fiilin meydana gelişine mukârin olan bir hâdis kudreti vardır. Eş’arî’nin bu konudaki görüşü ile Cehm b. Safvân (ö.128/745)’ın “İnsan ancak Allah’ın kudretinin mahallidir” şeklindeki görüşü birbirine yakın görünmektedir. Buradan hareket edildiği takdirde “Eş’arî’nin yaptığı tek şey Cebriyye mezhebinin görüşleri üzerinde lafzî bir değişiklikten ibarettir” şeklinde bir iddia ortaya atılabilir.⁴³ Bununla ilgili olarak Gazâlî (ö. 505/1111) “hâdis ve mahlûk kudretin makdûra taalluku olmazsa anlaşılmaz. Zira o

³⁷ İbn-i Kâvvim, *ag e . s* 122; Eş’arî, *el-Makâlât*, II, s. 169

durumda kudretin ve makdûrun varlığından bahsetmek muhaldır. Ve bu durum malumsuz ilim gibidir. Kudret ve makdûr arasındaki nispet müsebbibin sebebe olan nispetidir”⁴⁴ demektedir.

Bilindiği üzere Cebriyye’ye göre Allah’ın kudreti karşısında insanlarda hür irade olmayıp bütün fiillerin gerçek faili Allah’tır. Bu fiillerin insanlara nispeti ise mecazidir. Bu durum “güneş battı” cümlesinde gerçek failin güneşin olmamasına benzemektedir. Burada asıl fail Allah’tır.⁴⁵ Cebriyye’nin kurucusu olan Cehm b. Savfan bu durumu “Biz fiillerimiz için birer zarf gibiyiz. Bu fiiller bizde ne zaman yaratılırsa o zaman var olurlar, yaratılmazsa da olmazlar.” şeklinde formüle etmektedir.⁴⁶

Onlara göre gerçek anlamda hiçbir fiil insana nispet edilemez. Bütün fiilleri Allah tarafından yaratılan insanın icbar altında olduğunu ancak hiçbir irade ve kudrete sahip olmadığını kabul etmektedirler. “Onları siz öldürmediniz fakat Allah öldürmüştür, attığın zaman da sen (peygamber) atmadın lakin Allah atmıştır.”⁴⁷ ayetinde de insanlara izafe edilen fiillerin gerçek faili Allah’tır.⁴⁸

Cebriyye’nin fıkaları arasında bulunan Dırariyye’nin ise kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığı, insanlar tarafından kesb edildiği şeklinde Ehl-i Sünnet ile aynı kanaatte olduğu aktarılmaktadır.⁴⁹

Eş’arî’ye göre fiillerin kendisi ihtiyâr olsa da onların dayandığı ihtiyârın ızdırârî olması nedeniyle bu ızdırâr fiillere de geçmektedir. Kendisine “Cebr-i Mutavassıt” veya daha da ileri gidilerek “Cebriyyetü’l-Kâmile” denilmesinin sebebi budur.⁵⁰ Çünkü İmam Eş’arî kesb’i, Allah’ın yarattığı fiil ile bu kesbde hiçbir tesiri olmayan insanın ihtiyârı arasında bir iktirân olarak kabul etmektedir. Bu bakımdan da kesb, aynen fiilin kendisi gibi Allah tarafından yaratılır. Ancak insanın mesuliyeti neticesinde sevap veya ikâba müstahak olması doğru olmaz. Bundan dolayı Şehrîstânî (ö.548/1153), musannıfların İmam Eş’arî’yi Cebriyye’den kabul ettiklerini⁵¹ belirtmiştir.

Bâkîllânî (ö. 403/1012)’ye göre kesb, bütün yönleriyle olmasa bile herhangi bir şekilde kudretin fiile taallukundan ibarettir.⁵² Zira ona göre yaratma bir şeyin aynını inşa veya icat etmektir. Buna göre kesb ile halk arasındaki fark şudur: Kâsib, kesb ettiği şeyi tek başına meydana getiremez. Fakat yaratıcı öyle değildir. O tek başına fiili yaratır.⁵³

İsferâyînî (ö. 418/1027) de aynı kanaatte olduğunu belirtirken fiilin aslının Allah’ın ve kulun kudretlerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıktığını ifade etmektedir. Buna göre; bir eserde iki müstakil müessir olan Allah ile kulun kudretleri içtima etmiş olur. Bir taraftan insanın kudreti ona tesir etmede fiile taalluk etmezken diğer taraftan Allah’ın kudreti ona inzîmam edince onun yardımıyla müessir olmaktadır. Bu anlamıyla insanın kudreti tesirde müstakil kabul edilmemekte ve neticede taallukların fiilin vafına değil de aslına müessir olması için iki müstakil müessirin bir eserde içtimaları gerekmemektedir.⁵⁴

İsferâyînî’nin izahlarından anlaşıldığına göre kesb, tesirde müstakil olmayan failin fiilidir. Bu fâil müstakil olmadığı gibi aynı zamanda birinin yardımına muhtaçtır ki, o yardımcı da Allah’tır. Yardımı ise insana iradesinin taalluk ettiği fiili gerçekleştirmesine izin vermesi ve ona fırsat tanınmasıdır.

Cüveynî(ö. 478/1085) bu konuda başta Eş’arî gibi düşünmekle birlikte daha sonraki dönemlerinde Eş’arî’nin kesb anlayışını anlamsız bir yaklaşım olarak görmekte ve “Eğer insan müktesib, kudretinin eseri iktisâb, Allah ise muhterîdir (icat eden, yoktan yaratan) ve kulun intisab ettiği şeyi yaratandır, şeklinde düşünülürse kesbin anlam ve mahiyeti tam olarak anlaşılmamış olur” demektedir.⁵⁵

Fahreddin Râzî(ö. 606/1209) de her ne kadar “hakiki olarak insan faildir” demiş olsa da bundan onun insanı hakiki bir ihtiyâr ile muhtâr gördüğü anlaşılmamalıdır. Zira o, insanın ihtiyârının sûrî (görünüşte) bir ihtiyar olduğuna inanır. Bundan dolayıdır ki o, pek çok yerde “insanın muhtâr suretinde muztâr” olduğunu tekrar eder. Ona göre ızdırâr, insanın kudretine devâî (illetler/sebepler/gerekçeler/motive güç/güdü) inzîmâm edince fiilin hâsıl olmasının gerekli oluşudur. Bundan dolayı Râzî, cebrî bir düşünceyle şöyle demektedir: “Fiilin insandan sudûru Allah’ın yarattığı dâî’ye bağlıdır. Dâî bulununca fiilin vukûu da vâcib (şart) olur. Böyle olunca da cebr gerekli olur.”

⁴⁴ Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed, *el- İktisât fî’l-İtikâd*, Matbaatu Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1963, s. 50.

⁴⁵ Eş’arî, *Makâlât*, I, s. 338; Şehrîstânî, *el-Milel*, I, s. 87.

⁴⁶ M. Saim Yeprem, *İrade Hürriyeti ve İmâm Mâturîdî*, TDV.Yay., Ankara, 2016, s. 160.

⁴⁷ el-Enfâl, 8/17.

⁴⁸ M. Sait Yazıcıoğlu, “Fiil”, DİA, XIII, İstanbul, 1996, s. 60.

⁴⁹ Yeprem, *a.g.e.* s. 160

Bundan dolayı “doğru olan ya cebri kabul etmek ya da yaratıcıyı söylemektir.”⁵⁶ Bu farklı düşünce Râzî’nin Cüveynî’den ayrıldığı noktadır. Çünkü Cüveynî, fiillerdeki “ıztırâr” düşüncesinde Mu’tezile’ye oldukça yakın durmakta ve fiil ile fail arasında bir sebep zincirinin varlığını kabul etmektedir. Zira o çok açık bir ifade ile “insan, kendisinden sâdır olan irâdî fiillerinin sebebi olmakla birlikte bu sebeplerin hepsi Allah’a rücû eder”⁵⁷ demektedir.

Cüveynî fiillerin meydana gelişindeki asıl unsurun kesb olduğunu söylemekle Mu’tezilî düşünceye yaklaşmış, Râzî ise kesbin insan fiillerinde herhangi bir etkisinin bulunmadığını iddia ederek Cebri anlayışa yakın durmuştur. İbrahim Mekdur da Râzî’nin kesb anlayışıyla Eş’arîyye’den çok Mu’tezile’ye yakın olduğunu iddia etmiştir. Fakat Râzî’nin eserleri incelendiğinde bu iddianın asılsız olduğu ortaya çıkmaktadır.⁵⁸

Kulların fiilleri konusunda Eş’arî alimlerin çoğunluğunun görüşlerini doğru bulan Mustafa Sabri Efendi, “ne cebir vardır ne tefviz” iddiasına karşı “hem cebir vardır hem tefviz” tezini savunmuştur. Ona göre insan kendi iradesiyle Allah’ın yapılmasını istediği fiilleri yapar. Bu fiilleri kendi iradesiyle yapma konusunda hür olmakla birlikte Allah’ın yapmasını dilediği fiilleri gerçekleştirmesi yönüyle cebir altındadır.⁵⁹

2.2. Mâturîdîler’e Göre Kesb Nazariyesi

Mâturîdî (ö. 333/944), kulun ihtiyârını ön plana çıkarıp aklî ve naklî delilleri serdederek insanların kendi işledikleri fiillerinde sorumlu olduklarını kabul etmiştir. Çünkü Kur’an-ı Kerim’in birçok yerinde⁶⁰ insanların amellerini kendilerinin işledikleri ifade edilmiş ve onların işlerine de “fiil” ismi verilmiştir. Bu fiiller, yaratılma yönüyle Allah’a, kesb cihetiyle insanlara nispet edilmiştir.

“Kesb” ve “halk” terimlerini birlikte ele alan Mâturîdî, bir fiilde hem Allah’ın hem de kulun etkisi olduğunu kabul ederek fiilin kesb yönünden insana, yaratma yönünden ise Allah’a ait olduğunu kabul etmektedir.⁶¹ Böyle yapmakla bir fiili iki farklı açıdan değerlendirmekte ve “kesb” terimi yerine kulun fiili anlamında “ihtiyar” terimini kullanmaktadır.⁶²

Mâturîdîler insanların bütün fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını, insanda kendisinden sâdır olan bir kesb bulunduğunu, onun da iradenin muayyen bir cihette sarf edilmesi olduğunu söyleyerek bu iradeye “cüz-i irade” adını verirler. Onlar insanın fiillerini ortaya koyma konusunda hür bir iradeye sahip olduğu kanaatindedirler. Çünkü Allah’ın kudreti fiilin aslında müessir olup insanın kudreti sadece fiili vasıflandırır. Yani insan tâat için azmederse Allah onda tâati, mâsiyet için azmederse onda masiyeti yaratır. İşte, fiilin (tâat veya mâsiyet olarak) vasıflanmasındaki bu tevcihe (azmini yöneltmeye) “kesb” denilmektedir.⁶³

Buna göre Mâturîdîler kesb’i, insanın kudret ve iradesini fiile sarf etmesi şeklinde anlamışlardır. Kudretin fiile sarf edilmesi ise, onun fiile taalluk ettirilmesiyle olur. Fakat irade bu sarfın meydana gelişinde müessir bir sebep değildir. Eğer öyle olsaydı fiili icat etmiş olurdu. Buna göre iradeyi sarf etmek ve onu fiile müteallik kılmak Allah tarafından yaratılmadığından dolayı da cebri bir durum ortaya çıkarmaz.

Mâturîdîler insanın ihtiyârî fiillerini hakiki olarak insana nispet etmekle birlikte aynı zamanda hakiki olarak Allah’a da nispet etmektedirler. Ancak bu nispet icâd ve ondaki tesiri yoluyla. İhtiyârî fiilin insana nispet edilmesi durumunda insan hakiki olarak fiillerinin faili olur. Allah’a nispet edilmesi durumunda ise hakiki olarak insanın fiillerini yaratan Allah kastedilmektedir.⁶⁴ Yani insan bir fiili dilerse yapar, dilemezse yapmaz. Çünkü fiili yapma ya da terk etme arasında muhtârdır.

Mâturîdî’ye göre fiilin Allah tarafından yaratılmış olması fiilin işlenmesinde insanın hürriyetine engel değildir. Çünkü insan Allah tarafından yaratılan o fiili kesb etmede tamamıyla hürdür, bu açıdan hiç bir zorunluluk söz konusu değildir.⁶⁵

Yani Mâturîdî, kesb konusundaki görüşlerini Allah’ın yaratması ve kulun kazanması esasına dayandırarak fiili kesb yönünden insanlara, yaratma yönünden ise Allah’a izafe etmektedir. Ona göre

⁵⁶ Râzî, Ebu Abdullah Fahrudin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Metâlibü’l-Âliye Mine’l-İlmi’l-İlahi*, (thk.: Ahmed Hicazi es-Sekka), Daru’l-Cil, Beyrut, 2004, II, s. 167,170, I-VII (5 cild halinde).

⁵⁷ Şehristânî, *Nihâyetü’l-İkdâm*, s. 78; Krş., Uysal, *Eş’arî Kelâm Sisteminin Kurumsallaşma Süreci*, s. 118-119.

⁵⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Kesb”, DİA, XXV, Ankara, 2002, s. 305.

fiiller hem Allah’a hem de kula aynı anda izafe edilir. Bu açıdan fiilde hem Allah’ın hem de kulun iradesi amildir. Ancak Allah kulun hür iradesi ile istediği fiillerini yaratır.⁶⁶

Mâturîdî bu şekilde fiilin hem Allah’a hem de kula nispetini kabul etmek suretiyle Cebriyye ile Mu’tezile arasında orta bir yol takip etmiş, onların düştükleri ifrat ve tefrit görüşlerinden uzak kalmaya çalışmıştır.

Kulun fiillerini Allah’ın fiillerinin mef’ulü⁶⁷ olarak kabul eden Mâturîdî Allah’ın fiillerinde de bir hikmetin bulunması gerektiğini düşünmektedir. Bu düşünce Mu’tezile’nin salah-aslah konusuna benzetmekle birlikte bazı farklılıkları da içermektedir. Zira Mu’tezile’de Allah’ın kulları için aslah oları yaratması hikmeti gereği olup vucubiyet ifade etmektedir. Ancak Mâturîdî’de Allah bazen imtihan maksadıyla kulları için aslah olmayan şeyleri de yapmaktadır. Bu da O’nun hikmetinin neticesidir. Burada aslah olmayan fiillerin Allah’a nispet edilmesi onların yaratılması cihetiyledir. Bunların ortaya konulması ise kulun kasıt ve tercihine bağlıdır.⁶⁸

Mâturîdî’ye göre fiillerin gerçek anlamda kullara nispet edilmesi aklî, naklî ve zarurî nedenlere dayanmaktadır.⁶⁹ Bir fiil Allah’a izafe edildiğinde yoktan var etme anlamındaki “yaratma” anlamını taşıırken, kula nispet edildiğinde ise yaratma kelimesi mecazî olmakta ve buna “kesb” denilmektedir.⁷⁰ Mâturîdî bu düşüncenin zıddını iddia edenlerin Cebri olduklarını ve kendilerinde gerçek anlamda herhangi bir söz veya fiil bulunmadığını, bundan dolayı onlarla konuşmanın da anlamsız olduğunu ifade etmektedir. Çünkü konuştukları sözler de onlara ait değil demektir.⁷¹ Mu’tezile’nin konuyla ilgili görüşlerine de yer verdikten sonra onların akla aykırı davrandıklarını şöyle izah etmektedir: İnsan fiillerinin hakikî anlamda kullara nispet edilmesi durumunda Allah’ın hidayet ve dalaleti, hızlan ve tevfiği, kişinin kalbini daraltıp genişletmesi gibi durumlardan bahsetmek mümkün olmaz. Çünkü bunların zıt halleriyle aynı anda insanlarda bulunması muhaldir. Öyle ise fiillerin “kesb” yönüyle insanlara “halk” yönüyle Allah’a ait olması gerekmektedir.⁷²

Mâturîdî konuyla ilgili olarak insan kudretini iki kısma ayırmakta ve fiilden önceki kudrete “istitâ’atü’l-esbâb ve’l-ahvâl”, sonrakine de “istitâ’atü’l-ef’âl” demektir. Bu yaklaşımıyla Mu’tezile gibi düşünmekle birlikte ikinci kısımdaki istitâ’atın fiille beraber olduğunu kabul etmektedir. Mu’tezile ise mebd’ (başlangıç) noktasındaki makdurlarda kudretin fiille birlikte olduğunu yalnız zaman açısından hemen önce olması gerektiğini; sonuç veya netice durumunda olanlarda da kudretin fiilden önce olduğunu iddia etmektedir.⁷³ İmam Eş’arî ise fiilden önceki kudreti kabul etmemektedir. Ona göre kudret fiille birlikte ve sadece o fiil için geçerli olmalıdır.⁷⁴

Ebu Hanife(ö. 150/767) de kudretin fiilden önce veya sonra olması şeklindeki taksimatında ve bir kudretin farklı fiiller için geçerli olabileceği konusunda Mâturîdî ve Mu’tezile gibi düşünmektedir. Ayrıca Mâturîdî insanın gerçek anlamda fiili varsa kudreti de vardır düşüncesinde Mu’tezile ile; kudretin Allah’ın bir nimeti olduğu konusunda Eş’arî ile; mutlak anlamda kudretin Allah tarafından yaratıldığı konusunda ise hem Mu’tezile hem de Eş’arî ile aynı kanaati paylaşmaktadır.⁷⁵

3. Mu’tezile’ye Göre Kesb Nazariyesi

İnsan fiillerinin kime ait olduğu konusunda Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet arasında birbirinden farklı görüşler bulunmaktadır. Esasında bütün mezhepler Allah’ı tek olan ve şerîki bulunmayan; kulluğa müstahak, müstakil bir yaratıcı şeklinde kabul etmekte olup bu konuda tam bir ittifak halindedirler. İnsanın ıztırârî fiilleri konusunda da herhangi bir anlaşmazlık söz konusu değildir. İhtilaf sadece insanın ihtiyârî fiilleri etrafında ve insanın ihtiyârî fiillerinin Allah tarafından mı yaratıldığı, yoksa insana mı ait olduğu hususundadır.

Mu’tezile kelimacıları teklife uygun olması, sevap ve ikâbın izâh edilebilmesi için insanın ihtiyârî fiillerini kendisinin yarattığını kabul ederken Ehl-i sünnet, insanın ihtiyâr ve kesbinin bulunduğunu; ama fiillerin de Allah tarafından yaratıldığını ileri sürmüştür.

Mu’tezile’ye göre insan fiilleri için “kesb” ifadesini kullanmak, sözlük anlamıyla Arapların kullandığı manayı taşınamaması, terim olarak da manasının anlaşılmasında nedeniyle uygun değildir.

⁶⁶ Mâturîdî, *a.g.e.*, s. 228, 229, 234.

⁶⁷ Mâturîdî, *a.g.e.*, s. 238.

⁶⁸ Yeprem, *a.g.e.*, s. 230.

Bundan dolayı “halku ef’âl-i ibâd” terimini “kulların fiilleri kullarda yaratılmaz, bizzat kullar o fiilleri ihdas ederler” anlamında kullanmaktadır.⁷⁶

Onlar insanın hakiki olarak yaratmakla vasfedilebileceği konusunda Kur’an’dan da deliller getirmektedirler.⁷⁷ Onlara göre, müktesep hareket yaratıldığına göre onu bir yaratanın bulunması gerekir. Onu yaratan (meydana getiren) ise insandır. İztirârî fiillerin yaratıcısı ise Allah’tır.⁷⁸

Mu’tezile kelamcıları iradeyi “fiil” anlamında kullandıkları için Allah’ın iradesini de O’nun fiili kabul etmekte ve bunu fiilî sıfat olması hasebiyle hâdis kabul etmektedir.⁷⁹ Diğer taraftan Allah’ın kudreti ise kadîm olup ezeli ve ebedidir. Allah’ın bu sıfatı kendisine nispet edildiğinde insanın hem ihtiyârî hem de ıztirârî fiillerini kapsamaktadır.⁸⁰

Kudretin fiilden önce olması gerektiğini söyleyen Mu’tezile’ye⁸¹ itiraz eden Eş’arî, bir fiilin ortaya çıkma vaktinin ya kudretten önce ya da sonra veya kudretle birlikte olduğunu ifade etmektedir. Ona göre fiil kudretten sonra ortaya çıkıyorsa kudret devam etmemiştir. Böyle olduğu takdirde fiilin kudret olmadan veya olmayan bir kudretle de ortaya çıkabileceği kabul edilmiş olur. Bu durumda kudret ortaya çıktıktan yüz sene sonra kişi aciz olsa dahi o fiili ortaya koymaya muktedir olması gerekirdi. Böyle bir durum ise fasittir.⁸² Kudretin fiille birlikte ve sadece o fiille has kılınması bir kudretin aynı anda iki fiil veya iki iradeye raci olmadığını göstermektedir. Bu durum ise hem Mu’tezile hem de Ebu Hanîfe’nin görüşlerinden farklılık arz etmektedir. İmam Eş’arî burada geçen kudretin Allah tarafından yaratıldığını kabul ederek buna karşı çıkanları şöyle eleştirmiştir: “Yüce Allah’ın ‘O her şeyi bilir’⁸³ ayeti ‘Allah’ın bilmediği hiçbir malum yoktur.’ anlamına gelmez mi? Eğer bu soruya ‘Evet’ derlerse şöyle sorulur: ‘Doğrusu Allah her şeye kadirdir’⁸⁴ ayetinin ‘Allah’ın kadir olmadığı hiçbir makdûr yoktur’ anlamına geldiğini, aynı şekilde ‘Her şeyi yaratan Allah’tır’⁸⁵ ayetinin manasını ‘Allah’ın faili ve muhdisi olmadığı hiçbir muhdes yoktur’ şeklinde neden kabul etmiyorsunuz?⁸⁶

Mu’tezile’ye göre Allah insandan bazı şeyleri yapmasını bazı şeylerden de kaçınmasını istemekte ve bunun neticesinde de insanın va’d, va’id, medh, zemm, sevap veya ikâba mâruz kalacağını bildirmektedir. Öyleyse insanın kendi ihtiyârî fiilleri kendisine ait olmalı, Allah’ın insanda yarattığı kudret ile istediği şeyleri yapmakta hür kabul edilmelidir. Aksi halde kendisine ait olmayan fiillerden dolayı sevap ve ikâba uğramış olurdu. Bundan dolayı Mu’tezile “kim, onun (insanın) fiillerinin yaratıcısı ve muhdisi Allah’tır derse büyük bir hata işlemiş olur”⁸⁷ düşüncesini ortaya koymuştur. Zira fiiller insana müteallik olup Allah’a taalluku doğru olmaz. Çünkü aynı fiilin iki fâilin mef’ûlü, iki kâdirin makdûru, iki müessirin eseri olması imkansızdır. Bundan dolayı Mu’tezile insanın hakiki anlamda fiillerinin fâili olarak vasıflanması gerektiğine inanır ve vasıflanmanın bu yönüyle Allah’a has kılınmasını reddeder. Onlar, “Birisi Allah’tan başkasını hakiki olarak fâil olmakla vasfeder misiniz? diye sorsa ona ‘evet’ denilir”⁸⁸ derler.⁸⁹

İnsana verilen hürriyet konusunda çok ileri giden ve neticede insanın ihtirâ (yaratma) ile vasıflanmasını caiz görecektir duruma gelen Mu’tezile, insanın yaratıcılığı ve ihtirâ’sını Allah’ın yaratma ve ihtirâ’sından ayrı değerlendirmiş,⁹⁰ hatta ikisini mukayese ederek insandan meydana gelen fiillerin insanın fiili, sun’u, yaratması ve ibdâ’sı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Fakat bu durum onlara göre Allah’ın yaratma ve icâd etmedeki ihtirâsına hâlel getirmez. Çünkü “Allah insana güç verir, insan da Allah’ın kendisinde yarattığı kudret üzerinden kendi iradesiyle tasarrufta bulunur.”⁹¹

⁷⁶ Yeprem, *a.g.e.*, s. 152.

⁷⁷ el-Mâide, 5/110; en-Nahl, 16/17; el-Mü’minûn, 23/14; el-Ankebut, 29/17; el-Fâtır, 35/3.

⁷⁸ Kâdî, *el-Muğnî*, XIII, s. 283.

⁷⁹ Kâdî, *el-Muğnî*, VII, s. 4; *Şerh*, s. 431.

⁸⁰ Kâdî, *Şerh*, s. 156.

⁸¹ Kâdî, *Şerh*, s. 392-394.

⁸² Eş’arî, *el-Luma’*, s. 54.

⁸³ el-Bakara, 2/29.

⁸⁴ el-Bakara, 2/20.

⁸⁵ er-Ra’d, 13/16.

⁸⁶ Eş’arî, *el-Luma’*, s. 56; Krş., Yeprem, *a.g.e.*, s. 169-170.

Mu’tezile, ihtiyârî fiillerin insanın kendisi tarafından yaratıldığı iddialarını ıspatlamak için pek çok aklî⁹²ve naklî⁹³ deliller getirmiştir. Mesela; “Dileyen inansın, dileyen inkar etsin.”⁹⁴ ayetinde iman ve küfür insanın ihtiyarına bırakılmıştır. Aksi halde bu “dileyen simsiyah, dileyen bembeyaz olsun” sözüne benzemiş olurdu ki kişinin ten rengi kendi tercihiine bırakılmış bir şey değildir.⁹⁵ Aynı şekilde “Sizi yaratan odur. Kiminiz inkarcı, kiminiz mümindir. Allah yaptıklarınızı görendir.”⁹⁶ ayetinde iman ve inkar olgusu insanlara bırakılmıştır. Eğer öyle olmasaydı boyu uzun veya kısa olan birini boyundan dolayı sorguya çekmek gibi anlamsız bir durum ortaya çıkacaktı.⁹⁷

Mu’tezile’nin bu düşüncesi, insanın mükellef olduğuna, davranışlarından dolayı sevap ve ikâb göreceğine uygun düşmektedir. Burada yaratma ve îcâd etmede Allah’ın birliği ve vahdeti düşüncesini korumaya çalıştıkları görülmektedir. Çünkü Mu’tezile Allah’ın muktedir kılması olmaksızın insana fiilleri yaratma ve meydana getirme salahiyetini vermemektedir. Onlar şöyle demektedir: “Allah ona (insana) kudret verir. İnsan Allah’ın verdiği kudrette kendi ihtiyârî ile tasarruf eder.”⁹⁸ Allah’ın kudretinin sınırı yoktur. Bir şeyin yaratılması onun için diğer bir şeyin yaratılmasından daha kolay olmadığı gibi bir diğerinden de zor değildir. Zira O’na acziyet ulaşmaz.⁹⁹ Çünkü Allah’tan başka mâlik yoktur. O dilerse yok eder, dilerse baki kılar. Dilerse mahlukatı kendine itaate mecbûr kılar, isterse de kendine isyan etmekten alıkoyar. Allah, (dilerse) buna muktedirdir. Allah’ın, kudretinin de taalluk ettiği şeylerin sınırı ve sonu yoktur.¹⁰⁰

Onlar “Bu, her şeyi sağlam ve yerli yerince yapan Allah’ın işidir”¹⁰¹ ayetini delil göstermekte ve ayette geçen “itkan” kelimesinin sağlamlık manasıyla birlikte hasen (iyi ve güzel) anlamını da içerdiğini ifade ederek Allah’ın iradesinin sadece iyi fiillere taalluk edeceğini ifade etmektedirler.¹⁰²

Yüce Allah’ın iradesinin zulüm veya şer (kötü, çirkin) fiillere taalluk edip etmeyeceği konusunda ise Kâdî Abdulcebâr (ö. 415/1025) Allah’ın zulmü yaratmaya kadir olduğu halde bunu yaratmadığını ifade ederken konuyla ilgili olarak İbrahim en-Nazzâm (ö. 220/835) da şöyle düşünmektedir: “Allah’ın kul için aslah (en iyi ve yararlı) olanı terk etmesi nasıl mümkün değilse zulmü de terk etmesi kudretine aykırıdır. Zira aslah olanın terk edilip zulmün ortaya konulması ancak cahil veya afete uğramış birinden zuhur edebilir.”¹⁰³ Ebu Huzeyl el-Allâf (ö. 226/840) ise Allah’ın zulme kadir olmakla birlikte hikmetinden dolayı bunu gerçekleştirmediğini dile getirmektedir.¹⁰⁴ Buna göre ilk bakışta çirkin, kabih veya zulüm gibi görünen durumlar Allah’ın hikmeti açısından değerlendirildiğinde insanlar için hasen oldukları ortaya çıkacaktır. Öyle ise Allah’ın iradesi sadece iyi fiillere taalluk edecektir.

İmam Eş’arî, Yüce Allah’ın “Allah kullarına zulüm dilemez”¹⁰⁵, “Allah hiç kimseye zulmetmek istemez”¹⁰⁶ gibi ayetlerde ifade ettiği durumun insanlara yönelik olduğunu ve “insanlar birbirlerine zulmetmek isteseler dahi Allah onlara zulmetmek istemez” anlamına geldiğini ifade ederek Mu’tezile’nin bu düşüncesine itiraz etmektedir.¹⁰⁷ Ayrıca Yüce Allah zulmü yarattığı halde bunu kendisi için değil başkasının zulmü olarak var etmiştir. Aksi takdirde haşa Allah’ın zalim olması ve hiçbir mahlukun zalim olmaması gerekecekti. Durum böyle olunca Allah başkasının zulmünü yaratmakla zalim olmaz.¹⁰⁸ Yani şerri yaratmak şer değil, onu kesbetmek şerdir.

⁹² Kâdî, *Şerh*, s. 321,332, 345, 959; Taftâzânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, II, s. 100, 102, 103.

⁹³ el-Fatiha, 1/5; el-Bakara, 2/45, 86, 124; el-Âli-İmran, 3/133; en-Nisa, 4/40, 82, 123; En’am, 6/148; el-A’raf,7/23; el-Enfâl, 8/53; el-Yunus, 10/52; el-Hud, 11/47, 101; el-Yusuf, 12/18, 100; el-İbrahim, 14/22; en-Nahl, 16/98; el-İsra, 17/94; el-Kehf, 18/29-30; et-Taha, 20/124; el-Enbiya, 21/87; el-Hacc, 22/77; el-Mü’minûn, 23/ 99-100; en-Neml, 27/90; el-Kasas, 28/16;el-Ankebût,29/ 6; er-Rûm, 30/44; es-Secde,32/12; es-Sebe, 34/31-32; el-Fatır, 35/37; ez-Zümer,39/58; el-Ğafir,40/17; el-Fussilet, 41/40, 46; eş-Şura, 42/19; ez-Zuhruf, 43/20; el-Ahkaf, 46/31; et-Tur, 52/21; er- Rahman, 55/60; et-Teğabun, 64/2; el-Mülk, 67/3; el-Muddessir, 74/37, 42-43.

⁹⁴ el-Kehf, 18/29.

⁹⁵ Kâdî, *Şerh*, s. 362; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 200-201.

⁹⁶ et-Teğabun, 64/2.

⁹⁷ Kâdî, *Şerh*, s. 362; Cüveynî, *el-İrşâd*, s. 200-201.

⁹⁸ İcî, *el-Mevâkıf*, XIII, s. 146.

⁹⁹ Eş’arî, *Makâlât*, I, s. 216.

¹⁰⁰ Eş’arî, *Makâlât*, I, s. 224.

¹⁰¹ en-Neml, 27/88.

SONUÇ:

Kelamda insan fiilleri konusunda genel olarak üç kategori ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi insan fiillerinin yaratma açısından Allah’a, kesbetme yönüyle insana ait olduğunu söyleyen Ehl-i Sünnet; ikincisi bu fiillerin tamamen insana ait olduğunu iddia eden Mu’tezile; üçüncüsü ise Mu’tezilenin tam zıttına görüş beyan ederek bu fiilleri Allah’a has kılan Cebriyye’dir.

Ehl-i Sünnete göre insanların bütün fiilleri Yüce Allah tarafından yaratılmakta, insanlar tarafından ise kesbedilmektedir. İnsanların sorumlu tutulmaları da bu cihettir. Hem Eş’arîler hem de Mâtürîdîler, fiilleri Allah’a veya insana nispet eden ayetlerin ortasını bulmaya, konuya uygun bir izah getirmeye çalışmışlardır. Bu sırada Cebriyye ve Mu’tezile’nin ifrat ve tefritlerinden uzak kalarak ikisinin ortasında yer almışlardır.

Eş’arîlere göre kesb, fiil ile ihtiyar arasındaki ilişkiyi ifade etmektedir. Bu kesb anlayışındaki en zayıf noktanın, insan kudretini her türlü tesirden uzak sayma olduğu görülmektedir. Bundan dolayıdır ki İmam Eş’arî’yi tâkip eden pek çok büyük âlim bu noktayı tekrar gözden geçirme ihtiyacı hissetmişlerdir.

İyi ya da kötü olan bir hareket, “oluş-meydana çıkış” itibarıyla aynıdır. Ama iyi veya kötü olması bakımından birbirinden farklıdır. Bütün hareketler, varlık noktasında Allah’ın kudreti ile meydana gelir. Halbuki bu hareketin iyi veya kötü olması kulun kudreti ve tesiri ile gerçekleşir. Yani, Allah’ın ve kulun kudreti aynı harekete birbirinden farklı taalluk etmektedir.

Eş’arîler kesb konusunda insan fiillerini ihtiyarî ve ıztırarî şeklinde bir ayırıma tabi tuttukten sonra sorumluluğun ihtiyarî fiillerde olduğunu beyan etmişlerdir. Gerek irade gerekse sadece tahsis edildiği fiilde geçerli olan kudret ve sonrasında ortaya konulan fiilin Allah tarafından yaratıldığını insanın ise bu fiili kesb ettiğini kabul etmişlerdir. Burada Eş’arîleri cebrî düşünceden ayıran husus kesb teorisiyle birlikte insanın psikolojik olarak şuur halini ortaya koymasıdır.

İnsanın hem kudretinin hem de fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul eden Eş’arîlerin görüşü ilk etapta cebrî bir düşünceyi ima ettirmiş olsa da fiillerin ortaya konuluşunda insanın etkisini kabul etmeleri yönüyle mutlak olarak cebrî düşünceyi kabul etmedikleri görülmektedir. Bundan dolayı onları “Cebriyyetü’l-Kâmile” olarak değil “Cebr-i Mutavassıt” olarak değerlendirmek daha uygun olacaktır.

İnsan fiillerini hem kullara hem de Allah’a nispet eden Mâtürîdî, cebir ve tefviz arasında bir yol tutmaktadır. Ona göre kulların fiillerine kasıt veya ihtiyar denilmelidir. Bu fiillerin yaratılmasında ise insan cebir altında olmayıp burada kasıt veya ihtiyar söz konusudur.

Mâtürîdîler kesb meselesini insanın ortaya koyacağı fiile kesin niyet ile azmetmesi yönüyle değerlendirmişlerdir. Onlar insana cüz’î bir iradenin verildiğini ve insanların bu yönüyle fiillerini hür iradeleriyle gerçekleştirdiklerini düşünmüşlerdir. Bundan dolayı ihtiyarî fiiller kesb alanına dâhil olmuş ve bu kesb neticesinde insanlar yaptıklarından sorumlu tutulmuşlardır.

İnsanın fiillerini Allah yaratmakla birlikte bunların ortaya çıkması için insanın irade ve kudretin kullanılması gerekir. Allah insana ait fiilleri yaratmakla “fail” olurken insan da bu fiilleri “kesb” etmekle kendi fiillerinin faili olmaktadır. Ancak fiilin yokluk alanından varlık alanına çıktığı göz önünde bulundurulduğunda insanın tek başına “fail” olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Zira bir şeyi yoktan var kılmak Allah’a ait bir sıfattır.

Mu’tezile’ye göre insan hür bir iradeye sahip olduğu için kendi fiillerini de kendisi yaratmaktadır. Bu da Yüce Allah’ın insanda bir kudret var etmesi neticesinde insanın fiillerini yaratması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Yani burada Yüce Allah kul ile fiilleri arasında sadece bir aracı konumundadır. İnsanın gerçekleştirdiği bütün işler sadece kendisine bağlı olduğu için Mu’tezile Ehl-i Sünnetin anladığı şekildeki bir kesbi reddetmektedir. Ayrıca insanın kendi fiillerini yarattığını söyleyen Mu’tezile’nin Allah’ı devre dışı bırakan düşüncesi büyük bir hata olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKLAR:

Aydın, Hüseyin, *Ebu’l-Hasen el-Eş’arî’de Nazar ve İstidlal*, Fecr yay., Ankara 2012.

Bağdadî, Ebu Mansur Abdulkahir b. Tahir b. Muhammed b. Abdullah et-Temimî, *Usulu’d-Din*, (thk.: Ahmed Şemsuddin), Beyrut, 1432/2002.

Bâkıllanî, Kadı Ebubekir, *Kitabu fi ma Yecibu İ’tikadatuhu ve la Yecuzu’l-Cehlu bihi*, thk.: Muhammed Zahid b. Hasan el- Kevseri, el- Mektebetu’l-Ezheriyye li’t-Turas, Kahire, 1993.

- _____ :*eş-Şâmil fi Usûli’ d-Din*, tah.: Helmut Klopfer, Daru’l- Arab, Kahire, 1989.
- _____ :*Kitabu’l-İrşad ila Kavati’il-Edille fi Usuli’l-İtikad*, thk.: Es’ad Temim, Müessesetü’l-Kütübi’s- Sekafiyye, Beyrut, 1985.
- Eş’arî, Ebu’l-Hasen Ali b. İsmail, *el-İbane an Usuli’ d-Diyane*, thk.: Abbas Sabbağ, Daru’n-Nefais, Beyrut, 1994.
- _____ :*Kitâbu Makâlât’il-İslâmiyyîn ve İhtilâfu’l-Musallîn*, tas.: Helmut Ritter, Daru’n-Neşr, Wiesbaden, 1980.
- _____ :*Kitabu’l-Luma’ fi’r-Reddi ala Ehli’z-Zeyğ ve’l-Bid’a*, Beyrut, 1953.
- Gazâlî, Ebu Hamid Muhammed, *el- İktisât fi’l-İtikâd*, Matbaatu Mustafa el-Babi el-Halebi, Kahire, 1963.
- Gölcük, Şerafettin ve Süleyman Toprak, *Kelâm*, Konya, 1988.
- _____ :*İnsan ve Kaderi*, SÜİFD II, 1986.
- _____ :*Kelâm Açısından İnsan Fiilleri*, Kayıhan yay., 1. Baskı, İstanbul, 1978.
- Hayyat, Ebu’l-Hüseyin Abdurrahim b. Muhammed, *el-İntisar ve’r-Red ala İbn Ravendi el-Mulhid*, thk.: Albert N., Matbaatu’l-Katolikiyye, Beyrut, 1957.
- İbn Asâkir, Ebu’l-Kasım Ali b. Hasan, *Tebyinü Kezibi’l-Müfteri fi ma Nüsibe ile’l-İmam Ebi’l-Hasen el-Eş’ari*, Daru’l-Kitabi’l-Arabi, Beyrut, 1984.
- İbn Fûrek, Ebû Bekir Muhammed b. Hasan b. Fûrek el-İsfahânî; *Mücerredü Makâlâtî’ş-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*, (nşr.: Daniel Gimaret), Beyrut, 1987.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali el-Endelusi ez-Zahiri, *el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvai ve’n-Nihal*, yy, trsz.
- İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mukrim, *Lisanu’l-Arab*, (thk.: Heyet), Daru’l-Mearif, I-XVIII, Kahire 1986.
- İbn Rüşd, *Menâhicü’l-Edille fi Akâidil-Mille*, tah.: Mahmut Kasım, Kahire, 1969.
- İbn Teymiyye, Şeyhulislam Ahmed b. Abdulhalim, *Menâhicü’s-Sünneti’n-Nebeviyye fi Nakdi Kelami’ş-Şia ve’l-Kaderiyye*, Bulak, 1321-1322 h.
- _____ : *en-Nübüvvat*, Kahire 1386/1966.
- İbn-i Kayyım el-Cevziyye, Ebu Abdillah Şemsuddin Muhammed b. Ebibekr, *Şifau’l-Alil fi’l-Messaili’l-Kazai ve’l-Kaderi ve’l-Hikmeti ve’t-Te’lil*, Daru’l-Kütübi’l- İlmiyye, Beyrut, trsz.
- İcî, Adududdin, *el-Mevâkıf fi İlmi’l-Kelam*, Alemü’l- Kütüb, Beyrut, trsz.
- İrfan Abdulhamit, *İslam’da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları*, İstanbul, 1994.
- Kadî Abdulcabbâr, Ahmed Ebu’l-Huseyin, *el-Muğnî fi Ebvâbi’t-Tevhîd ve’l-Adl*, thk.: George C. Anawati, nşr.: el-Müessesetü’l-Mısıriyyetü’l-Âmme, Kahire, 1962.
- _____ : *Şerhu Usuli’l- Hamse*, thk.: Abdülkerim Osman, Kahire, 1988.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, *Kitâbu’t-Tevhîd*, thk.: Fethullah Huleyf, Elif Ofset, İstanbul, 1979.
- Nesefî, Ebu’l-Muin Meymun b. Muhammed, *Tabıratu’l-Edilleti fi Usuli’ d-Din*, thk.: Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün, DİB Yay., Ankara, 2003.
- Râzî, Ebu Abdullah Fahrudin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, *el-Metâlibü’l-Aliye Mine’l-İlmi’l-İlahi*, I-VII (5 mücelled halinde), thk.: Ahmed Hicazi es-Sekka, Daru’l-Cil, Beyrut, 2004.
- Sâbûnî, Nureddin, *el-Bidaye fi Usuli’ d-Din-Maturidiyye Akaidi*, çev.: Bekir Topaloğlu, DİB Yay., Ankara, 2005.
- Subhânî, Cafer, *Buhusun fi’l-Milel ve’n-Nihal*, I-II, Kum 1411/1990.
- Şehristânî, Ebu’l-Feth Muhammed b. Abdulkerim, *el-Milel ve’n-Nihâl*, thk.: Ahmet Fethi Muhammed, Beyrut, 1992.
- _____ : *Nihâyetü’l-İkdâm fi İlmi’l-Kelam*, yy, trsz.
- Taftâzânî, Sa’duddin Mesud b. Ömer Abdullah, *Şerhu’l-Akâidi’n-Nesefiye*, Salih Bilici Kitabevi, İstanbul, trsz.
- _____ : *Şerhu’l-Makâsid*, Beyrut, 1985.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Kesb”, DİA, XXV, Ankara, 2002.

Yazıcıoğlu, M. Sait, “Fiil”, DİA, XIII, İstanbul, 1996.

_____:Maturidi ve Nesefî’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı, Ankara, 1988.

Yeprem, M. Saim, İrade Hürriyeti ve İmâm Mâturîdî, TDV. Yay.,Ankara, 2016.